

УДК 343.8

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.20>

ЄВРОПЕЙСЬКА ПРАКТИКА ЗАХИСТУ ПРАВ УВ'ЯЗНЕНИХ: ПЕРСПЕКТИВИ ЗАСТОСУВАННЯ В УКРАЇНІ,

Янішевська К.Д.

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
та судочинства ННІ права
Сумського державного університету
ORCID: 0000-0002-3648-5543

Татарінова К.В.,

студентка четвертого курсу
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету
ORCID: 0009-0008-8061-7444

Янішевська К.Д., Татарінова К.В. Європейська практика захисту ув'язнених: перспективи застосування в Україні.

Стаття присвячена дослідженню європейської практики захисту прав ув'язнених та встановленню перспектив її застосування в Україні. Враховуючи, що Україна офіційно оголосила намір вступу до Європейського Союзу, пристосування національного законодавства до законодавства Європейського Союзу становить обов'язковий етап нормотворчої діяльності. З'ясовано зміст покарання у формі позбавлення волі на певний строк і розтлумачено поняття «ув'язнений». Здійснено аналіз системи міжнародно-правових стандартів у секторі захисту прав ув'язнених, у зв'язку з чим розглянуто дефініцію «стандарт». Серед них згадано: Європейські пенітенціарні правила ув'язнених, Мінімальні стандартні правила поведінки із в'язнями й Європейську Конвенцію про запобігання катуванням чи нелюдському або принижуючому гідність поведінку та покаранню. Наголошено, що у більшості країн Європейського Союзу відмічається підпорядкування пенітенціарних установ міністерствам юстиції (Швеція, Франція, Італія, Греція тощо). Досліджено особливості захисту прав ув'язнених в Німеччині, де Федеральним конституційним судом декілька разів приймалися рішення з кримінально-виконавчого права стосовно прав і свобод ув'язнених. Встановлено, що в ФРН значним аспектом у категорії захисту прав ув'язнених є федеральні землі й Федеральний Конституційний суд. Зауважено, що у Франції політика захисту прав ув'язнених націлена на перевиховання ув'язнених з поверненням їх до нормального суспільного життя: надаються певні заохочення або стягнення у форматі пільг. Проаналізовано пенітенціарну систему Норвегії, зокрема в'язницю Хальден, акцентуючи увагу на умовах утримання ув'язнених. Систематизовано ключові засади захисту права на здоров'я, на освіту й на вільні вибори в європейських державах. Наведено наймасштабніші проблеми в Україні в даній сфері у порівнянні з зарубіжним досвідом. Узагальнено, що захист прав ув'язнених в Україні є недосконалим і потребує оптимізації, у результаті чого окреслено характерні перспективи застосування європейської практики розвинених держав в даному секторі кримінально-виконавчого права України.

Ключові слова: європейська практика; захист прав; захист ув'язнених; міжнародні стандарти; ресоціалізація; ув'язнені.

Yanishevskaya K.D., Tatarinova K.V. European practice of protection of prisoners: prospects for application in Ukraine.

The article is devoted to the study of the European practice of protection of the rights of prisoners and the establishment of prospects for its application in Ukraine. Given that Ukraine has officially announced its intention to join the European Union, the adaptation of national legislation to the legislation of the European Union is a mandatory stage of rule-making. The content of punishment in the form of imprisonment for a certain period of time is clarified and the concept of «prisoner» is explained. An analysis of the system of international legal standards in the sector of protection of the rights of prisoners is carried out, in connection with which the definition of «standard» is considered. These include the European Prison Rules, the Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners and the European Convention for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. It is noted that in most countries of the European Union there is a subordination of penitentiary institutions

to the ministries of justice (Sweden, France, Italy, Greece, etc.). The peculiarities of the protection of the rights of prisoners in Germany, where the Federal Constitutional Court several times made decisions on criminal executive law regarding the rights and freedoms of prisoners, are studied. It is established that in the Federal Republic of Germany a significant aspect in the category of protection of the rights of prisoners are the federal states and the Federal Constitutional Court. It is noted that in France, the policy of protecting the rights of prisoners is aimed at the re-education of prisoners with their return to normal social life: certain incentives or penalties are provided in the form of benefits. The penitentiary system of Norway, in particular the Halden prison, is analyzed, focusing on the conditions of detention of prisoners. The key principles of protection of the right to health, to education and to free elections in European countries are systematized. The largest problems in Ukraine in this area in comparison with foreign experience are presented. It is generalized that the protection of the rights of prisoners in Ukraine is imperfect, therefore the prospects for the application of the European practice of developed countries in this sector of the penal law of Ukraine are outlined.

Key words: european practice; international standards; protection of prisoners; prisoners; protection; resocialization.

Постановка проблеми. Питання захисту прав ув'язнених в Україні в контексті застосування європейської практики є актуальною проблемою, яка дозволяє охарактеризувати ключові недосконалості українського досвіду й встановити перспективи оптимізації даної категорії кримінально-виконавчого права України. Захист прав ув'язнених відзначається комплексною недосконалістю через значні систематичні порушення з боку персоналу пенітенціарних установ. Впровадження позитивних аспектів європейської практики з розглядуваної сфери є аподиктичною потребою України через перманентність критичної ситуації.

Мета статті. Мета даної наукової статті полягає в здійсненні ґрунтовного аналізу європейської практики захисту прав ув'язнених, а також встановленні перспектив застосування останньої в Україні.

Стан дослідження. Проблематиці дослідженню європейської практики захисту прав ув'язнених приділялася увага у наукових доробках Сокоринського Ю.В., Кутєпова М.Ю., Славко А.С., Романцової С.В., Ракул О.В., Олефір Л. та інших науковців. Проте наразі невирішеною залишається низка питань, пов'язаних із практичними аспектами та перспективами застосування практики Європейського Союзу у сфері захисту прав засуджених.

Виклад основного матеріалу. У рамках триваючої актуалізації правозахисної проблематики відмічається тенденція щодо систематизованого висвітлення стану дотримання прав людини під час перебування в місцях позбавлення волі з одночасним інтерпретуванням їх як складового елементу загального механізму захисту прав і свобод людини та громадянина. Зважаючи на той факт, що Україна задекларувала намір вступу до Європейського Союзу, акомодация національного законодавства до правових норм законодавчих актів Європейського Союзу є невід'ємним етапом нормотворчої діяльності. Відтак, це стосується процесів реформування вітчизняної пенітенціарної системи в секторі оптимізації чинного кримінально-виконавчого законодавства, зокрема стосовно захисту прав ув'язнених.

Кожна людина від народження наділена комплексом основоположних прав, гарантованих положеннями національних і міжнародних документів. Відповідно до ст. 3 Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави [1]. Іншими словами, Україна закріплює захист прав особи як мету свого існування, що характерно для більшості розвинених держав.

Як наслідок, держава створює систему заборон для регулювання поведінки громадян, прагнучи сформувати безпечні умови існування соціуму з формалізованим утвердженням відповідних правил. Втім, створення заборон спричиняє очевидну потребу в створенні структури покарань за порушення останніх. Індивід, котрий порушує закон, в імперативному порядку несе юридичну відповідальність. У випадку скоєння кримінального правопорушення, особа притягається до кримінальної відповідальності, у межах якої може бути призначено покарання у формі позбавлення волі.

Положеннями Кримінального кодексу України встановлено, що позбавлення волі на певний строк є основною формою покарання, концепція котрого полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи закритого типу [2]. Однак, попри чітко визначений порядок несення особою кримінальної відповідальності у відповідних установах, на сьогоднішній день механізм захисту прав ув'язнених характеризується комплексною проблемною галуззю у сфері кримінально-виконавчого права. Вивчення та імплементація європейської практики з даного питання зумовлюється аподиктичною потребою України у формуванні пріори-

тетних стратегічних цілей щодо ліквідації наявних прогалин у зазначеному секторі з метою оптимізації існуючого рівня поводження з ув'язненими та реалізації невід'ємних прав останніх.

Ключовим етапом дослідження даної проблеми є аналіз системи міжнародно-правових стандартів у сегменті захисту прав ув'язнених, що складає правове підґрунтя як для європейських держав, так і для України безпосередньо. На нашу думку, найбільш повне трактування терміну «стандарт» у своїй науковій праці наводить В.В. Колодчин, котрий визначає його як документ, який регламентує загальні правила й принципи для багаторазового застосування, котрі пов'язані з відповідною діяльністю/її результатами, з метою здобуття належного ступеня впорядкованості в конкретній сфері [3, с. 397].

Важливо наголосити, що згідно з засадами Європейських пенітенціарних правил ув'язненими вважаються ті особи, котрі перебувають у пенітенціарних установах, або які взяті під варту на підставі рішення суду, або засуджені до позбавлення волі [4].

Слід зауважити, що першим міжнародно-правовим стандартом стала Загальна декларація прав людини як основний нормативно-правовий акт для широкого діапазону держав у нормотворчій діяльності щодо прав людини, зокрема й ув'язнених. Вона гарантує такі невідчужувані права як: право на життя, право на вільне пересування, право на презумпцію невинуватості тощо. Другий міжнародно-правовий стандарт стосовно захисту прав ув'язнених – це Мінімальні стандартні правила поводження із в'язнями, де встановлено такі мінімальні умови захисту прав в'язнів, котрі ООН визнає припустимими по створенню належних умов поваги й людяності всередині пенітенціарної системи, що визнається дотичним до міжнародних стандартів прав людини [5, с. 553]. Дані Правила склали основу для подальшого прийняття низки міжнародних документів універсального характеру, адже нормами зазначеного нормативно-правового акту регулюються питання загального керівництва установами (стосується всіх категорій ув'язнених) та правила відносно особливих категорій ув'язнених.

Поміж міжнародних стандартів захисту прав ув'язнених є значимою Європейська Конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або принижуючому гідність поводженню та покаранню. Правовими нормами останньої гарантується забезпечення систематичних відвідувань місць несвободи незалежними експертами для контролю недопущення катування й інших форм жорстокого чи принижуючого гідність покарання; передбачає створення Європейського Комітету із запобігання катуванням і нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, що здійснює інспекційну функцію та інше [5, с. 553].

Дослідивши законодавчу практику європейських країн у сегменті захисту прав ув'язнених, нами констатовано досить структуроване та вичерпне регулювання законодавчого забезпечення прав осіб, котрі перебувають у пенітенціарних установах. Аподиктичним є розгалуженість даної системи, де кожна держава характеризується певними особливостями в розглядуваній площині, однак, у своїй сукупності, окреслюється належним рівнем поводження з ув'язненими, враховуючи чітке дотримання приписів щойно розглянутих міжнародно-правових стандартів.

Як стверджує М.Ю. Кутєпов, у переважній частині країн Європейського Союзу відмічається підпорядкування пенітенціарних установ міністерствам юстиції, серед яких: Швеція, Франція, Італія, Греція, Польща, Бельгія тощо [6, с. 87]. Проводячи аналогію з встановленою позицією, в Україні пенітенціарні установи подібно підпорядковуються Міністерству юстиції України.

Спираючись на той факт, що кримінальне законодавство Німеччини складає одну з найширших галузей правової системи ФРН, зокрема кримінально-правова доктрина цієї держави має великий вплив на розвиток кримінально-виконавчого права в значній кількості країн Європейського Союзу, доречно розпочати аналіз особливостей захисту прав ув'язнених саме з неї. Відтак, Федеральним конституційним судом декілька разів приймалися рішення, пов'язані з кримінально-виконавчим правом стосовно прав і свобод ув'язнених, у тому числі кримінально-виконавчий закон було прийнято Бундестагом унаслідок впливу Конституційного суду, оскільки відсутність такого нормативно-правового акту, котрий регламентував би права ув'язнених, було ідентифіковано як порушення Конституції ФРН [7, с. 390].

Важливим аспектом у механізмі захисту прав осіб у пенітенціарних установах Німеччини виступають федеральні землі (адже вони мають свою автономію), а також Федеральний Конституційний суд. Це обумовлено наступним: вони створюють основу для валідного розвитку порядку захисту прав ув'язнених, з імперативним забезпеченням дієвості останніх, обираючи модель загальних тенденцій розвитку. Ознайомившись з аналітичними даними, нами визначено, що в Німеччині ув'язнені мають регулярний доступ до медичних послуг, можуть залучатись до відповідного переліку освітніх програм, наділені правом на працю в межах пенітенціарної установи, що дозволяє пришвидшити їх особисту реабілітацію.

У Франції система пенітенціарних установ сформована на основі принципу комплексної ресоціалізації, що підтверджується змістом положення ст. 728 Кримінально-процесуального кодексу Франції, якою регламентовано: режим у в'язницях має бути націленим на перевиховання ув'язнених і

повернення останніх до нормального суспільного життя [7, с. 390]. Таким чином, ув'язненим надаються певні заохочення чи стягнення переважно у формі отримання/позбавлення пільг, враховуючи процес диференціації. Отже, заохочення можуть класифікуватися на збільшення кількості побачень або посилок, виконання деякої роботи для власних потреб тощо. У свою чергу, дисциплінарними стягненнями є догана, призначення більш тяжкої роботи, переведення до одиночної камери та ін.

Норвегія характеризується розвинутою моделлю пенітенціарної системи, де права ув'язнених гарантуються та захищаються на високому рівні. Ключова особливість норвезьких в'язниць окреслюється існуванням закритих і відкритих в'язниць. Відтак, у Норвегії закритих в'язниць приблизно 63 %, при чому 20 % – одиночні камери, а інші 20 % камер передбачають розміщення в них 2–4 осіб (норма площі на одну особу складає 6–8 кв. м.). Такий принцип демонструє дотримання та захист права ув'язнених на гідні умови їх утримання. Визначальним аспектом зазначеної тези є приклад норвезької в'язниці Хальден (площа становить 30 га соснового лісу), на території котрої побудовано: культурний, спортивний і медичний центр; окремі будиночки для побачень ув'язнених з рідними; приміщення для шкільних та лабораторних занять; виробничі майстерні тощо. Тобто в Норвегії для ув'язнених створено максимально сприятливі умови для їх ресоціалізації, захисту їх основоположних прав та належного поводження з ними [8, с. 305].

Особливу увагу слід звернути на захист права на здоров'я ув'язнених, адже, навіть попри формально закріплені норми, прослідковуються систематичні порушення в європейських в'язницях: ігнорування етапу діагностики хвороб, низький рівень першої медичної допомоги, відсутність медикаментів, лікарів та ін. Отже, у в'язницях Болгарії наявні проблеми з доступом до медичної допомоги, відсутній кваліфікований медичний персонал, неналежний ступінь фінансування. Крім того, в'язниці в Європі доволі часто є переповненими, зважаючи на велику кількість щорічно ув'язнених, що прямо пропорційно впливає на стан здоров'я даної категорії осіб (зазначена проблема характерна для Португалії, Італії, Франції). Це сприяє швидкому розповсюдженню таких хвороб як: туберкульоз, гепатит, ВІЛ/СНІД тощо. Втім, наприклад, Швеція відзначається наданням ув'язненим комплексної медичної допомоги, включаючи можливість психіатричної підтримки, демонструючи високий рівень захисту права на здоров'я.

Захист права ув'язнених на освіту є показовою категорією європейських пенітенціарних систем. Як зазначає О.В. Ракул, у СІЗО Німеччини, Швеції, Бельгії й багатьох інших сформовані спеціальні системи електронного навчання ув'язнених з різноманітністю курсів, деякими схваленими веб-сайтами, проте доступ до інтернету ретельно контролюється [9, с. 145].

Щодо захисту права ув'язнених на вільні вибори, то поміж країнами-членами Ради Європи відсутній консенсус з приводу доступу повнолітніх дієздатних осіб, котрі знаходяться в місцях позбавлення волі, до виборчого процесу (голосування). Хоча для прикладу, Верховний суд Канади наголошує, що недопущення ув'язнених до права голосу буде індикатором прояву неповаги до закону й демократії, а не навпаки, при чому обмеження ув'язнених у процесі голосування свідчатиме про втрату значного інструменту навчання їх демократичним цінностям, а також соціальній відповідальності [10, с. 472].

Грунтовне вивчення та аналіз європейської практики захисту прав ув'язнених надає можливість встановити перспективи для України з імплементації позитивного зарубіжного досвіду й з'ясувати ключові проблеми в розглядуваній галузі кримінально-виконавчого права. Ратифікація Україною комплексу міжнародно-правових документів зумовила впровадження міжнародних стандартів щодо захисту прав ув'язнених у національне законодавство, створивши підґрунтя для вдосконалення правової основи даного питання. У 2015 році в межах міжнародної співпраці України з Радою Європи й Європейським союзом було запущено проєкт «Подальша підтримка реформи пенітенціарної системи в Україні», котрий націлений на ефективне впровадження європейського досвіду реалізації реабілітаційного підходу протягом виконання кримінальних покарань згідно з європейськими стандартами, оптимізацію процедур проведення в'язничних інспекцій і порядок розгляду скарг ув'язнених [11, с. 138].

Виходячи зі статистичних даних, розміщених у відкритому доступі, в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах Державної кримінально-виконавчої служби України станом на 06 листопада 2024 року перебувала 38992 особи [12]. Поміж проблем застосування в Україні міжнародних стандартів стосовно захисту прав ув'язнених найбільш масштабні: порушення з боку персоналу місця позбавлення волі основоположних прав ув'язнених, що зумовлює вчинення ув'язненими нового кримінального правопорушення на території відповідної установи; неналежний рівень медичного обслуговування ув'язнених, зокрема тих, хто хворіє на серйозні захворювання; прояви катування та жорстокого поводження з ув'язненими (наприклад, залякування, фізичний вплив); багаточисленні порушення права на належні умови утримання; примусове залучення ув'язнених до надто тяжкої праці тощо.

Значно ускладненим є механізм захисту прав ув'язнених через збройну агресію російської федерації. Насамперед, це стосується конституційних прав на життя, здоров'я та безпеку. Перманентно існує загроза попадання СІЗО під обстріл, через що ймовірно руйнування камерних приміщень, у яких утримуються ув'язнені, наслідком чого можуть бути летальні випадки [13, с. 207]. Бойові дії стають причиною складного забезпечення ув'язнених їжею, водою, опаленням, що порушує право на належні умови утримання. Відповідно, евакуація ув'язнених з території, де ведуться активні бойові дії, також складний процес захисту прав ув'язнених.

Висновки. Унаслідок дослідження європейської практики захисту прав ув'язнених можна констатувати, що досвід України в даному питанні є недосконалим та потребує комплексної оптимізації захисту прав ув'язнених. Україна має здійснити ряд законодавчих змін в умовах уже триваючої гармонізації законодавства до європейських норм, структуровано продовжуючи цей процес. Неодмінно мають вдосконалитись умови утримання ув'язнених, зокрема забезпечення базових потреб та доступу до медичних послуг. Слід імплементувати європейську практику з ресоціалізації ув'язнених: реалізувати право на освіту, працю, психологічну допомогу. Нагальною потребою України також є створення системи моніторингу і контролю за виконанням проаналізованих стандартів для підтримання принципів прозорості та підзвітності. Таким чином, в Україні мають реалізовуватись всі права ув'язнених з імперативною можливістю отримання правової допомоги, у тому числі гарантування права на звернення до ЄСПЛ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://surl.li/wuughj> (дата звернення: 31.10.2025).
2. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <http://surl.li/guadqm> (дата звернення: 31.10.2025).
3. Колодчин В.В. Щодо питання визначення та класифікації міжнародно-правових стандартів у галузі захисту прав ув'язнених та поводження з ними. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 6. С. 396–399. DOI: 10.31733/2078-3566-2023-3-216-221.
4. Європейські пенітенціарні правила: Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць від 11.01.2006. URL: <http://surl.li/zsyvsa> (дата звернення: 31.10.2025).
5. Олефір Л. Міжнародні стандарти захисту прав засуджених та ув'язнених. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 550–554. DOI: 10.24144/2788-6018.2024.04.92.
6. Кутепов М.Ю. Умови тримання засуджених в різних країнах. Порівняльний аналіз. *Advanced discoveries of modern science: experience, approaches and innovations: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the IV International Scientific and Theoretical Conference, August 11, 2023. Amsterdam, The Netherlands: European Scientific Platform*. С. 87-88. URL: <http://repositsc.puczu.edu.ua/bitstream/123456789/18129/1/44-80-PB.pdf> (дата звернення: 31.10.2025).
7. Романцова С.В. Досвід країн Європейського Союзу щодо захисту прав і свобод громадян у пенітенціарних установах. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 4. С. 387–393. DOI: 10.24144/2788-6018.2023.04.62.
8. Вовк Є.О. Особливості умов відбування покарання у вигляді позбавлення волі у Скандинавських країнах. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 303–307. DOI: 10.32782/2524-0374/2022-6/68.
9. Ракул О.В. Про забезпечення реалізації права на навчання осіб засуджених до позбавлення волі з урахуванням закордонного досвіду. *Наука і техніка сьогодні*. 2024. № 2 (30). С. 143–151. DOI: 10.52058/2786-6025-2024-2(30)-143-151.
10. Славко А.С., Гусак Ю.Д. Право на вільні вибори в місцях несвободи: світові стандарти та перспективи для України. 2022. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 7. С. 471–474. DOI: 10.32782/2524-0374/2022-7/114.
11. Голубева Д.В. Імплементация зарубежного опыта защиты прав личности щодо удосконалення пенітенціарної системи України. *Сучасні аспекти та перспективні напрямки розвитку науки: матер. VI міжнар. студент. наук. конф. (м. Харків, 19 січня 2024 рік)*. Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп», 2024. С. 137–140. URL: <https://archive.liga.science/index.php/conference-proceedings/article/view/713> (дата звернення: 31.10.2025).
12. Кількість ув'язнених в Україні (06 листопада 2024 року): веб-сайт. URL: <https://www.yagunov.in.ua/prisoners-in-ukraine-november-06-2024> (дата звернення: 31.10.2025).
13. Мажников І.С. Проблеми дотримання режиму у слідчих ізоляторах в умовах воєнного стану. *Становлення та розвиток правової держави: проблеми теорії та практики: матер. XVI міжнар. наук.-практ. конф., м. Миколаїв (21 грудня 2023 р.)*. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2023. С. 206–210. DOI: 10.36059/978-966-397-359-3-51.